

Hüquq cəmiyyətdə və dövlətdə azadlığın formal konkret-tarixən şərtləşdirilmiş ölçüsü qismində çıxış edir. Ona görə də, müasir hüquq ədəbiyyatında hüquq norması dedikdə, ilk növbədə, insan davranışının ümumməcburi formal-müəyyən qaydası nəzərdə tutulur. Həmin qayda cəmiyyət, dövlət tərəfindən müəyyən və təmin edilir. Ümumməcburi qaydalar qanunvericilik hakimiyyətinin rəsmi dərc edilmiş qanunvericilik aktlarında təsbit olunur. Belə qaydalar ictimai münasibətlər iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə ictimai münasibətlərin, bilavasitə özünün tənzimlənməsinə istiqamətləndirilir.

V.V.Lazarev yazır: "Hüquq norması dedikdə, ictimai münasibətlər iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edən və tənzimləyən, onların davranışının nümunəsi, etalonu və miqyası qismində çıxış edən dövlətin tanıdığı və təmin etdiyi ümumməcburi qayda başa düşülür".

L.İsgəndərovanın fikrincə isə, digər sosial normalardan fərqli olaraq, hüquq normasının aşağıdakı mühüm əlamətlərini fərqləndirmək olar:

1) hüquq norması insanın azad ifadəsi və davranışının ölçüsüdür. Bu məqamın başa düşülməsi və qavranılması, konkret fərd tərəfindən mənimsənilməsi həm daxili amillərdən (fərdin zəkəsindən, xarakterinin növündən, mədəniyyət səviyyəsindən), həm də xarici hallardan (ictimai münasibətlərin qaydalılığı dərəcəsindən, normaların təminatlılığından, gücdən) asılıdır;

2) hüquq norması cəmiyyət üzvlərinin hüquq və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi və təsbit edilməsi formasıdır. Vəzifələr hüququn subyektlərinin azad hərəkət diapazonunu göstərən yönüm şəklində çıxış edirlər. Hüquq münasibətlərinin müxtəlif subyektləri, hüquqların müəyyən kompleksinə malik olmaqla, eyni vaxtda böyük sayda vəzifələr daşıyırlar.

Hüquqlarsız vəzifələr, vəzifələrsiz isə hüquqlar ola bilməz;

3) hüquq norması ümumməcburi xarakterli davranış qaydalarının

6) hüquq norması sistemlilik keyfiyyətinə malikdir. Bu, normaların strukturlu düzümündə, hüququn müxtəlif sahələrinin normalarının ixtisaslaşdırılması və korporasiyasında təzahür edir.

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Ə.Abbasov hüquq normaları yaradan dövlətlə əlaqədar aşağıdakı mülahizələrini irəli sürür:

- İstənilən hakimiyyət insanın təbii və ayrılmaz hüquqlarının təmin edilməsi və onların müdafiəsi məqsədi daşıyır. Bu hüquqlara - azadlıq, mülkiyyət, təhlükəsizlik və zülmə müqavimət hüquqları daxildir.

- Hər bir suveren hakimiyyətin mənbəyi mahiyyət etibarilə xalqdır. Xalq suveren hakimiyyətin mənbəyini təşkil edir. Fərdlərin heç biri, həmçinin, onların birliyi xalqın iradəsi ifadə olunmayan hakimiyyətə malik ola bilməz.

- Dövlətin gücü və hakimiyyəti insanların və vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması baxımından vacibdir. Bu güc ona sahib olanların şəxsi mənfəəti və maraqlarının qorunması məqsədi ilə deyil, hamının və hər bir kəsin mənafeyinə xidmət etmək üçün yaradılır.

- Vəzifəli hər bir şəxs ona həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə görə cəmiyyətə hesabat vermək öhdəliyi daşıyır. Bu, o deməkdir ki, hakimiyyət belə hesabət tələb etmək hüququ var.

- Konstitusiya, o cəmiyyətdə mövcuddur ki, orada insan hüquqları təmin olunur və hakimiyyətin

ton, Con Adams, İyeremiy Bentam, Bencamin Franklin kimi böyük şəxsiyyətlərin də xidmətləri danılmazdır.

İnsan haqlarının tarixi inkişafına nəzər salsaq, belə bir xronologiyanın şahidi olarıq. Feodalizmin hakim olduğu orta əsrlərdəki kilsə hakimiyyətinə qarşı yönəlmiş hüquq və azadlıqla əlaqəli fikirlər və həmin dövrün cəmiyyəti üçün səciyyəvi münasibətlərdən irəli gələn, burjuaziyanın təşəkkül tapması ilə genişlənərək, özündə təbii hüquq və ictimai razılışın meyarlarını əks etdirmiş insan hüquq və azadlıqları ideyası daha sonralar Amerika Birləşmiş Ştatlarında və Fransada qəbul edilmiş sənədlərdə liberal-demokratik xüsusiyyətlərə malik hüquq və azadlıqlar kimi möhkəmlənmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının həm sosial-fəlsəfi, həm də siyasi-hüquqi baxımdan tarixi inkişaf kontekstində öyrənilməsi onlarda fərdiyyətçilik ideyasının güclü olmasını göstərir. Hüquq və azadlıqların subyektli olan fərdə verilən dəyər və önəm dövlətin onu müdafiə etməsi, hüquqlarının tanınması və onların təmin olunması, pozulmasının qarşısının alınması kimi öhdəliklərinin yaranmasını şərtləndirmişdir.

L.İsgəndərova hüquqi normaların hüquqi şərtliliklə əlaqəsinə toxunaraq yazır:

"Hər şeydən əvvəl, hüquq normasının hüquqi şərtliliyini görmək lazımdır. Bu, normativlikdir. Normativlik, ümumiyyətlə, materiyanın və

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KİVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

İnsan haqları sistemində hüquq normalarının yeri və rolu

dan ibarətdir. Bu, aşağıdakılarda təzahür edir:

a) bu və ya digər subyekt müəyyən zaman ərzində hansı ərazidə, hansı tərzdə və hansı istiqamətdə hərəkət etməlidir;

b) hərəkət cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən düzgün olduğuna görə, hərəkət tərzini konkret fərd üçün məcburidir;

c) ümumi xarakter daşıyır, hamı və hər kəs üçün bərabər və eyni miqyaslı çıxış edir;

4) hüquq norması formal müəyyən edilən davranış qaydasıdır. Normaların daxili müəyyənliliyi hüquq və vəzifələrin məzmununda və həcmində, normanın pozulduğu hallarda onun nəticələrindəki düstür göstərişlərdə təzahür edir. Zahirli müəyyənlilik ondan ibarətdir ki, hər bir hüquq norması rəsmi sənədin normativ-hüquqi aktın (məsələn, Cinayət Məcəlləsinin, Mülki Məcəllənin və s.) konkret bölməsində, konkret fəsilə və onun maddəsində, maddənin hissəsi və ya bəndində (abzasında) təsbit edilir;

5) hüquq norması dövlət tərəfindən təmin edilən davranış qaydasıdır. Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, hüquq qaydasının və qanunçuluğun pozulduğu hallarda dövlətin hüquqi məcburiyyətinin mümkünlüyü hüquq normasının mühüm təminatlarından biridir;

bölgüsü prinsipi rəhbər tutulur.

Göründüyü kimi, həm Amerika Birləşmiş Ştatlarında, həm də Fransada qəbul edilmiş sənədlər insan hüquqlarının qanunlaşdırılması istiqamətində çox uğurlu addımlar kimi dəyərləndirilə bilər. H.Qratsi, C.Lokk, Ş.Monteskye və başqa müfəkkirlərin insan hüquqları və dövlətlə əlaqədar fikir və ideyaları Amerikada qəbul olunmuş sənədlərdə təsbit edilən hüquqların təşəkkülündə vacib rol oynamışdır. Fransada qəbul olunmuş Bəyannamənin əsas qayesini isə J.J.Russonun təbliğ etdiyi bərabərlik, xalqın iradəsi, suverenlik kimi fikirlər təşkil etdiyini desək, yanlışlıq. Həm Amerika Birləşmiş Ştatlarında qəbul edilmiş "İstiqlaliyyət Bəyannaməsi" və Konstitusiya, həm də Fransada qəbul edilmiş "İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi" dövlətin təməlinə hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin olması şərti ilə səciyyələnir. Bu sənədlər insan hüquq və azadlıqlarının konstitusiya səviyyəsində təmin olunması və müdafiə edilməsi istiqamətində pioner rolunu oynamışdır. Belə bir tərəqqiyə qovuşmaqda, əvvəldə qeyd etdiyim şəxslərdən başqa, Con Milton, Emmanuel Cozef Siyes, Bencamen Konstan, Con Stüard Mill, Tomas Cefferson, Ceyms Medison, Corc Vaşinqton, Tomas Peyn, Aleksandr Hamil-

qismən də sosial materiyanın xassəsidir. Bu mənada, hüquq norması insan varlığında maddi və mənəvi aləmin hansısa hissəciyini (bioloji aspekti) əks etdirir, sanki təbiəti qavramaq meyarını müəyyən edir və insanın emosional əhval-ruhiyyəsini ifadə edir (psixoloji aspekt).

Nəzərə almaq zəruridir ki, təbiətin amilləri ilə şərtlənən hüquq norması sırf sosial fenomenidir (sosial aspekt). İnsanla əlaqəli olan real hadisə və proseslərin normativ xarakteri onun (insanın) sosial aləminin ən əhəmiyyətli xassəsidir. Ümumsosial planda hüquq norması aşağıdakı şəkildə çıxış edir:

1) insanların davranışının ictimai nüfuzla, sosial qüvvə və cəmiyyətdə hökmran olan doğruluq haqqında təsəvvürlərlə təmin edilmiş ədalətlik miqyası;

2) təkrar olunan faktiki ictimai münasibətlərin tipikləşdirilmiş izləri;

3) əksəriyyətin maraqlarının ifadə edilmiş formaları.

Hüquq norması fərdi-sosial planda şəxsiyyətin maraqlarının, hüquq və azadlıqlarının müdafiə vasitəsi və eyni zamanda da, zəruri hallarda davranış azadlığının (davranış ölçüsünün) məhdudlaşdırılması vasitəsidir.

Nəhayət, nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq norması insanın intellek-

tual şüurlu fəaliyyətinin, burada həlledici əhəmiyyətə malik olan ağılın və iradənin nəticəsidir (intellektual-ideoloji aspekt). Ona görə də, hüquq normasını dünyəvi qaydanın, sadəcə olaraq, hissəciyi hesab etmək olmaz. Hüquq normasının yaradılması həmişə mürəkkəb fikri-fəaliyyət (idrak) prosesi olmuşdur. O, konkret insanın, müxtəlif sosial qrupların və bütövlükdə, cəmiyyətin artan tələbatlarından və mənafehlərindən təbiətindən irəli gəlmişdir. Bunların, demək olar ki, hamısı toqquşan tələbatlardır və buna görə də, ziddiyyətlərin müxtəlifliyi (dini, ideoloji, iqtisadi, siyasi) ilə müşayiət olunurlar. Həmin ziddiyyətlərin dərk edilməsi, öyrənilməsi və həlli cəhdləri insan nəslinin davam etdirilməsinin təbii səyləri ilə şərtlənmişdir. Məhz bu səylər, son nəticədə, hüquq normasının aşağıdakı məqsədlər üçün işlənilib-hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır:

a) müvafiq dövr və cəmiyyət üçün insanların normal həyat şəraitini təmin edən tənzimləmə variantının münasib olanının seçilməsi;

b) sosial gerçəkliklər haqqında ümumiləşdirilmiş informasiyalar;

c) idrak fəaliyyəti vasitələri;

ç) insanlar arasında ziddiyyətlərin (münasiblərin) konkret həlli vasitələri.

Bununla əlaqədar, daha bir məsələyə diqqət yetirmək zəruridir.

Dövlətin əmələ gəlməsi ilə cəmiyyətdə sosial-normativ tənzimləmənin mənzərəsi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bunun nəticəsində, cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində xüsusi çəkisi olan əxlaq normalarının, dini normaların, adət və ənənələrin rolu azalmağa başlamış, təcridən ictimai münasibətlərin daha böyük sferaları dövlət tərəfindən verilən hüquq normaları ilə tənzimlənməyə başlamışdır. İnkişaf etmiş müasir hüquq sistemlərində bütün hüquq normaları mahiyyət etibarilə bu və ya digər dərəcədə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş normalardır.

Sosial-hüquqi (dövlət aspektində) aspektdə hüquq norması aşağıdakı şəkildə çıxış edir:

1) rəsmi sənədlərdə (normativ-hüquqi aktlarda) dərc və təsbit edilən və dövlət tərəfindən təmin olunan formal-müəyyən məcburi davranış qaydaları;

2) sosial sinfin və ya təbəqənin hakimiyyətinin qanunvericilik yolu ilə təsbit edildiyi siyasi sistemlərdə ictimai münasibətlərin sosial-sinfi tənzimləyicisi."

Beləliklə, hüquq norması təbiət-tarixi köklərə malikdir və o, sosial cəhətdən insan fəaliyyətinin məsuludur. Hüquq normasının sosial şərtliliyi də bundan ibarətdir. Hüquq norması fərdin azadlıq elçisi ilə cəmiyyətin azadlığı arasında uyğunluğu əks etdirir. Hüquq norması ictimai münasibətlərin alternativ olmayan modeli və tənzimləyicisi qismində çıxış edir. Bu, hüquq normasının təbii-tarixi missiyasıdır.

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru